

DORIEN PESSERS

Reciprociteit en mutualiteit

Gezin en wederkerigheid

INLEIDING

Wat moeten wij van de ontwikkelingen in de gezinssfeer vinden? En kunnen we er wel iets van vinden nu er allesbehalve eenstemmigheid bestaat over de aard en kwaliteit van die ontwikkelingen?

Laat ik met de optimistische visie beginnen. We schijnen in een machtig interessante tijd te leven. Geëmancipeerde burgers hebben voor het eerst in de geschiedenis de mogelijkheid om individueel zin aan hun bestaan geven. Zij kunnen kiezen uit talloze opties, uit alle mogelijke levensstijlen. Dat brengt weliswaar een *embarras de choix* met zich mee, maar dat is nu eenmaal de prijs voor de vrijheid die wij voor onszelf als mondige burgers in de laatmoderniteit hebben veroverd. En juist omdat we mondige en geëmancipeerde burgers zijn die hun moraal individueel en autonoom bepalen, kan deze vrijheid ook met een gerust hart aan die burgers worden overgelaten. En wat blijkt? De burgers willen alleen nog maar een gezin dat als bron van emotionele en affectieve rijkdom dient. Er wordt niet meer getrouwd en voortgeplant op grond van sociale en economische overwegingen, maar terwille van de emotionele bevrediging die een relatie en kinderen kunnen bieden.

Het klinkt allemaal prachtig en het is waarschijnlijk in heel veel gevallen ook waar. Toch zien we ook andere ontwikkelingen. Ontwikkelingen waarvan ik evenmin weet hoe ik die moet duiden, maar die ik u in ieder geval wil voorleggen.

Zoals bekend willen de meeste vrouwen een baan buitenshuis. Minder bekend is echter dat vrouwen het op hun werk veel leuker vinden dan thuis. De emotionele bevrediging die het werk biedt blijkt veel groter te zijn dan de bevrediging die in het gezin is te vinden. Er is bij vrouwen dus niet zo zeer sprake van een pijnlijke keuze tussen loonarbeid en zorgarbeid, als wel van een duidelijke voorkeur voor dat eerste. Net zoals mannen zich vaak op hun werk meer thuis voelen dan in het gezin, zo schijnt dat ook in toenemende mate voor vrouwen te gelden.

Dat is althans de conclusie van de beroemde Amerikaanse sociologe Arlie Hochschild. Van haar hand verscheen onlangs een nieuw en opmerkelijk boek. Het boek draagt als titel: *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work* (New York 1997), te vertalen als: wanneer de werkplek een thuis, en thuis een werkplek wordt. Volgens Hochschild zijn steeds meer mensen – mannen en vrouwen – liever op het werk dan thuis. Thuis is het chaos, rennen, regelen en ruzie over de verdeling van de taken. Met name vrouwen voelen zich thuis onzeker, opgejaagd en ongelukkig. Op het werk daarentegen ziet de wereld er overzichtelijk uit. Zoals een door Hochschild geïnterviewde vrouw het zei: “op het werk kan ik me pas ontspannen.”

Hochschild deed onderzoek binnen een bedrijf dat model staat als uitermate gezinsvriendelijk en dat zijn werknemers gunstige arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden biedt. Het werk wordt verricht in aangename, airconditioned kamers, er wordt gewerkt in geordend teamverband, de werknemers ontlenen arbeidsvreugde aan de behaalde resultaten en aan de collegiale omgang. Het bedrijf doet er voorts alles aan om zijn werknemers te laten vergeten dat zij nog kinderen hebben. Zo beschrijft Hochschild een vouchersysteem waarmee werknemers niet alleen kinderopvang bij het bedrijf kunnen regelen, maar ook juristen, medici, psychologen en maatschappelijk werkers kunnen inhuren om hun gezinsproblemen op

te lossen, terwijl de ouders zelf doorwerken. Het bedrijf biedt weliswaar de mogelijkheid om verloven op te nemen, waaronder een ouderschapsverlof, maar er wordt – ook door vrouwen – nauwelijks gebruik van gemaakt.

Waarom zouden ze ook? Zoveel is er thuis niet meer te doen. Er is een omvangrijke industrie van persoonlijke dienstverlening tot bloei gekomen. Schoonmaken, tuinieren en kinderopvang aan huis kennen we hier ook, maar in Amerika wordt zelfs het inplakken van foto's in het familiealbum uitbesteed, of het kopen van cadeautjes voor kinderen, familieleden en vrienden. Er bestaat een veelvuldig gebelde telefoonlijn 'Grandma Please', waar kinderen – wanneer zij daaraan behoefte hebben – een zogenaamde oma kunnen bellen om te vragen of zij hen met het huiswerk komt helpen, spelletjes komt spelen of gewoon gezelschap komt houden.

De ontwikkeling die Hochschild in Amerika signaleert, zal zich ongetwijfeld ook in Nederland gaan voordoen, als dat niet al – zeker voor de hoogopgeleide vrouwen – het geval is. Er zijn voldoende factoren die in deze richting wijzen. De Nederlandse vrouwen die nu op de arbeidsmarkt aantreden zijn gemiddeld beter opgeleid dan mannen. Zij nemen enthousiast deel aan de loonarbeid en doen het daar uitstekend. De arbeidsvreugde is kennelijk zo groot dat het krijgen van kinderen wordt uitgesteld en, vooral door hoogopgeleide vrouwen, wordt afgesteld. In Nederland krijgen vrouwen hun eerste kind pas op de gemiddelde leeftijd van 29 jaar. Van de hoogopgeleide vrouwen ziet 25 procent zelfs helemaal van kinderen af. Het aantal kinderloze vrouwen stijgt gestaag. Hoezo het gezin zo belangrijk als emotionele eenheid?

Wat zijn de maatschappelijke gevolgen van deze kennelijk intense arbeidsvreugde van vrouwen en hun afnemende belangstelling voor moederschap en zorgarbeid? We kunnen deze gevolgen aflezen aan de recente voorstellen van minister Melkert. Deze minister wordt met het probleem geconfronteerd dat het korte en lange termijnper-

spectief van het emancipatiebeleid met elkaar in conflict komen.

Op korte termijn gezien is het emancipatiebeleid van Melkert en zijn voorgangers uiterst succesvol geweest. De eenzijdige fixatie van dat beleid op werk, werk en nog eens werk, heeft ertoe geleid dat vrouwen in razendsnel tempo binnenstromen op de arbeidsmarkt. Geen middel werd geschuwd om vrouwen uit het gezin te halen. Er werd een alsmaar omvangrijker wordend systeem van kinderopvang ontwikkeld, waaronder inmiddels ook de naschoolse opvang valt. Alimentatie werd gelimiteerd, de Algemene Weduwen- en Wezenwet werd zo goed als geliquideerd. Bijstandsvrouwen werden verplicht te gaan werken zodra hun jongste kind vijf jaar is geworden. Het onderwijs aan meisjes werd gestimuleerd met het oog op deelname aan betaalde arbeid. Hoezeer vrouwen ook klaagden over de overbelasting die van hun dubbele taken het gevolg was, hoezeer zij de overheid ook verzochten een beleid te voeren dat mannen zou stimuleren de zorgarbeid met vrouwen te delen, de overheid liet elke serieuze maatregel achterwege om mannen naar huis te krijgen. Werk, werk, en nog eens werk, voor mannen én vrouwen, ten behoeve van economische groei op korte termijn. In Nederland is emancipatiepolitiek werkgelegenheidspolitiek.

Deze politiek heeft er inmiddels toe geleid dat vrouwen – mede omdat zij beter zijn opgeleid dan mannen – onmisbaar zijn geworden op de arbeidsmarkt. Voorkomen moet dus worden dat zij hun loopbaan langdurig onderbreken of zelfs afbreken wanneer zij kinderen krijgen. Hoe wil Melkert dat voor elkaar krijgen? Door mannen naar huis te sturen ! Zij zijn inmiddels immers slechter opgeleid dan vrouwen en kunnen daarom beter tijdelijk worden gemist op de arbeidsmarkt. Wat al die jaren niet mogelijk bleek, kan nu ineens wel. Melkert heeft voorgesteld om mannen te stimuleren om ouderschapsverlof op te nemen. Zij krijgen daarvoor f 600 per maand van overheidwege en een aanvulling tot f 1000 via de werkgever.

Met dit voorstel hoopt Melkert ook lange termijnbelangen veilig te stellen. En dat zijn de demografische belangen.

Met het oog op de komende massale vergrijzing moeten er immers voldoende nieuwe arbeidskrachten worden geleverd om de gevolgen van de vergrijzing op te vangen. Maar ook wanneer de grijze golf is weggeëbd zullen er voldoende nieuwe arbeidskrachten nodig zijn. Vrouwen moeten dus tot baren worden aangezet. Maar hoe doe je dat wanneer vrouwen steeds duidelijker maken dat zij daarin geen zin hebben, omdat zij het buitenshuis veel leuker vinden? Dat doe je door de zorg voor kinderen minder belastend te maken. Dus door mannen te verleiden tot het delen van de zorgtaken. Maar het is maar helemaal de vraag of mannen aan die verleiding zullen toegeven.

In de weloverwogen voorstellen van Melkert kunnen we een bevestiging zien van de ontwikkelingen die Hochschild schetst. En daarmee kom ik aan het eigenlijke onderwerp van deze bundel: wat gaat er verloren wanneer het zwaartepunt in het leven van mannen én vrouwen in de sfeer van de loonarbeid komt te liggen? Wat gaat er verloren wanneer – als gevolg daarvan – het gezin niet langer een eigen, min of meer autonome sfeer van hoogstpersoonlijke betrekkingen is, maar functioneel en rationeel op de loonarbeid wordt ingericht?

HET VERSCHIL TUSSEN RECIPROCITEIT EN MUTUALITEIT

Wat verloren dreigt te gaan is het vermogen tot wederkerigheid. In het dagelijkse, maar ook wetenschappelijke spraakgebruik wordt wederkerigheid vaak gelijkgesteld aan wederzijdsheid. Maar tussen wederkerigheid en wederzijdsheid bestaat een verschil dat in de synoniemen reciprociteit en mutualiteit beter tot uitdrukking komt. *Reciprociteit* – wederkerigheid dus – kan worden opgevat als ‘het via de ander wederkeren van het eigene’.

Wederkerigheid is een intersubjectieve categorie. Pas wanneer mensen elkaar herkennen – dat wil zeggen: in de ander zich zelf zien – kunnen zij elkaar erkennen. En erkennen wil zeggen: rekening houden met de ander op een wijze zoals jij zou willen dat die ander rekening houdt met jou. Niet voor niets lijkt deze formulering op de Gouden Regel ofwel op de Kantiaanse imperatief: ‘wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet’. Deze wederkerigheidsregel is de fundamentele norm die aan elke beschaving ten grondslag ligt. Het intersubjectieve proces van herkenning en erkenning is de bron van empathie, sympathie en solidariteit.

Deze bron is primair gelegen in kleine homogene gemeenschappen. Het gezin, of de familie, is zo’n gemeenschap. Familiegelijkenissen, familiegeschiedenissen, familieverhalen, familievetes, familie-albums: het zijn even zovele mogelijkheden van identificatie en herkenning voor de leden van het gezin en de familie. Kinderen worden bij hun geboorte ingevoegd in dit identificatiesysteem. Zij kunnen een subject worden omdat hun naasten hen als gezinslid herkennen en daarom erkennen. Ik ben een dochter of een zoon, een neef of een nicht, een kleinkind van. Mijn grote neus zit in de familie, want opa en ooms en tantes hebben ook zo’n grote neus.

Kenmerkend voor wederkerigheidsverhoudingen is dat over en weer – zonder berekening, althans zonder openlijke berekening – wordt gegeven en genomen. De prestaties worden niet bepaald naar tijd, kwantiteit of kwaliteit. Men staat elkaar bij wanneer dat nodig is en men geeft wat nodig is. Partijen vertrouwen erop dat de prestaties op termijn uiteindelijk wel verevend zullen worden. Herkenning, erkenning, vertrouwen en duurzaamheid zijn de trefwoorden van wederkerigheid.

In geval van *mutualiteit* – of wederzijdsheid – daarentegen is er geen sprake van duurzame, persoonlijke betrekkingen waarin onbepaalde prestaties worden geleverd. Partijen vinden elkaar ad hoc, met het oog op een gemeen-

schappelijk voordeel. De prestaties die over en weer worden verricht zijn meestal nauw omschreven naar tijd, voorwerp, kwantiteit en kwaliteit. Wanneer tegenprestaties te lang uitblijven, ontstaat wantrouwen. Mutuele verhoudingen zijn vooral zakelijke en contractuele verhoudingen.

In de praktijk komen mengvormen van reciproke en mutuele verhoudingen voor. De zakenvriendschap is een bekend voorbeeld. Door langdurig zaken met elkaar te doen, ontstaat er een onderling vertrouwen dat afspraken nagekomen zullen worden. Deze sfeer van vertrouwen is een voedingsbodem voor empathie en sympathie. Men herkent elkaars problemen, men gaat rekening met elkaar houden, en aldus komt er onderlinge erkenning tot stand. De mutuele zakenrelatie gaat over in een wederkerige persoonlijke relatie. Partijen worden partners. Zodra deze transformatie zich heeft voltrokken ziet men vaak dat in de zakenrelatie geen contracten meer worden afgesloten. Men vertrouwt blindelings op de ander.

Het omgekeerde geval doet zich ook voor. Reciproke verhoudingen kunnen mutuele verhoudingen worden. Door verlies aan vertrouwen kunnen duurzame verhoudingen worden verbroken. De verwachtingen worden bijgesteld. Men houdt nog wel contact met elkaar, maar liefst zo zakelijk mogelijk. Men bindt zich niet meer op termijn.

WEDERKERIGHEID ALS EEN GIFTWEDERKERIGHEID

Mijn stelling is dat wij in het gezin – dat traditionele bastion van reciprociteit – een tendens naar mutualiteit kunnen waarnemen. Ter verdediging van deze stelling moet ik eerst de familiale wederkerigheid nog wat nader toelichten en scherper van wederzijdsheid, of mutualiteit, onderscheiden. Waaruit bestaat die familiale wederkerigheid precies? En is deze wel zo vanzelfsprekend als ik zo juist suggereerde?

De familiale wederkerigheid kan worden getypeerd als

een giftwederkerigheid. Nu denken wij bij het woord ‘gift’ – en zeker juristen doen dat – aan een eenzijdige handeling. Je krijgt een geschenk, zegt beleefd dank je wel, en dat is het dan. Niets is echter minder waar. Als iets verplicht – meer dan welk contract ook – dan is het wel een geschenk. Toch erkennen wij dat niet graag, integendeel.

Om u de subtiliteit van de giftwederkerigheid duidelijk te maken, wijs ik u op een dialoog die u allen ontelbare malen in uw leven hebt gevoerd op het moment dat u een geschenk ontving. *“Dank je wel”,* zei u. *“Dat had je nou echt niet moeten doen. Ik heb dat niet verdiend.”* – *“Wel nee”,* zei de gever, *“het stelt helemaal niets voor. Het is maar een kleinigheidje. Het gaat om de geste.”*

Achter deze clichématige woorden gaat de paradoxale subtiliteit van de wederkerigheid schuil. De ontvanger ontkent dat hem of haar iets is verschuldigd en suggereert dat het geschenk onverwacht en onverdiend is. Toch is dat niet het geval. Onverwachte geschenken – dat wil zeggen geschenken waaraan geen contacten of bindingen voorafgaan – worden vaak als onaangenaam of zelfs als onbeleefd ervaren. De reactie is er dan niet een van vreugde, maar van argwaan: *“Wat zou hij van me moeten?”*

De gever op zijn of haar beurt ontkent de waarde van het geschenk: *“Het is helemaal niets”*. Met andere woorden: *“Het verplicht jou tot niets.”* Ondertussen weten beiden beter. Het geschenk wordt gegeven en ontvangen in een bestaande relatie waarin geschenken, attenties en gestes impliciet worden verwacht. Het uitblijven van geschenken wordt zelfs als een geringe waardering van de relatie gezien, of als onverschilligheid jegens de ander. Beide partijen weten bovendien dat het geschenk wèl wat voorstelt. Het is meestal met zorg uitgezocht, afgestemd op de persoon van de ontvanger en waarschijnlijk van minstens gelijke waarde als het geschenk dat de gever indertijd zelf ontving.

Is het dan een en al hypocrisie, deze geschenkdialoog?

Nee, het is eerder een intelligente dialoog. Indien expliciet

zou worden verwoord dat het geschenk het nakomen van een verplichting is, en zelf op zijn beurt weer tot een ander geschenk verplicht, verliest het geven van een geschenk de schijn van vrijwilligheid. Het expliciteren van de plicht tot wederkerigheid zou de uitwisseling het karakter van een contract geven. Dat willen gever én ontvanger juist voorkomen. Bij de gift gaat het immers allereerst om een persoonlijke verhouding, niet om een zakelijke. De gift brengt de waardering voor de persoon tot uiting. De waarde van de persoon en van de relatie, niet die van het geschenk staat voorop. In een contractuele verhouding ligt dat net andersom. Daarin gaat het om de waarde van het goed, niet om de waarde van de betrokken personen.

Dezelfde ogenschijnlijke vrijwilligheid van de gift maakt het overigens ook mogelijk om een verhouding te manipuleren. Door overdadig te geven in de wetenschap dat de ander nooit in dezelfde mate zal kunnen teruggeven, worden afhankelijkheidsverhoudingen gecreëerd. De ontvanger komt zwaar en langdurig in de schuld te staan bij de gever. In dat geval wordt het geschenk aangewend voor emotionele chantage.

Het verschil tussen een gift en een contract, tussen reciprociteit en mutualiteit, is hopelijk inmiddels duidelijk geworden. Gift en contract verplichten beide. Maar bij de gift staat de persoon centraal. Het geschenk, de zaak staat in dienst van de persoonlijke relatie. Welk geschenk wordt gegeven, welke prestatie wordt geleverd, is onbepaald. Dat moet worden afgewacht. Wanneer de gever – om welke reden dan ook – tekortschiet in het teruggeven, ontstaan vaak gevoelens van schuld en schaamte. Zó verplichtend wordt het teruggeven kennelijk ervaren. Hetzelfde geldt voor immateriële geschenken. Wie aandacht, hulp en steun ontvangt, voelt zich verplicht om op zijn of haar beurt aandacht, hulp en steun te verschaffen. Het niet nakomen van deze morele verplichting roept eveneens schuld en schaamtegevoel op.

Bij een contract daarentegen staat de zaak centraal. De

onderlinge prestaties zijn zo scherp mogelijk omschreven. Onzekerheid moet waar mogelijk worden voorkomen. Wanneer een van de partijen van zijn kant niet presteert, is er sprake van wanprestatie. Dat kan juridisch vervelend zijn, maar schuld- en schaamtegevoelens blijven vaak uit.

GIFTWEDERKERIGHEID IN HET GEZIN

Passen we nu deze giftwederkerigheid toe op het gezin. Dan zien we bijvoorbeeld dat het ideologische spraakgebruik wemelt van gift-noties. De vader *geeft* zijn dochter ten huwelijk, de vrouw *geeft* zich in de liefdesdaad, aan kinderen wordt het leven *gegeven*, kinderen zijn zelf een *geschenk*, ouders zouden hun leven willen *geven* voor hun kind. Kortom de verplichtende giftrelaties binnen gezins- en familieverhoudingen, komen in de taal tot uitdrukking. Ook in het stelsel van normen en waarden dat traditieel de gezins- en familiesfeer beheerst, behoort er gegeven en teruggegeven te worden. Wat gegeven wordt aan materiële en immateriële zaken, wordt gegeven in en ten behoeve van persoonlijke bindingen. De persoon en zijn specifieke behoeften staan centraal in een ethos van zorgzaamheid. Er hoeft niet direct te worden teruggegeven, maar er wordt op vertrouwd dat op termijn wordt verevend. Wat het kind aan zorg ontvangt, behoort het later aan zijn ouders terug te geven. In een intergenerationele keten wisselen de posities van gever en ontvanger elkaar af. Op deze wijze ontstaat een duurzaam systeem van intergenerationele wederkerigheid dat aan de betrokkenen veiligheid, sociale zekerheid en loyaliteit verschaft.

Of in de praktijk dit normenstelsel van de giftwederkerigheid nog wordt nageleefd, is één van de centrale vragen van deze bundel. Voelen ouders en kinderen zich nog steeds vanzelfsprekend verplicht elkaar bij te staan en hulp en steun te geven zonder daarvoor meteen een rekening te presenteren? En roept het achterwege laten van zorg nog steeds schuldgevoelens op?

Overigens moet worden benadrukt dat de subtiliteit van de giftwederkerigheid in de praktijk ook de oorzaak van gezinspathologie kan zijn. Door te veel te geven, of door te weinig, kunnen gezinsverhoudingen worden gemanipuleerd, gezinsleden kunnen emotioneel worden gechan-teerd en ook deze pathologie blijkt niet zelden van genera-tie op generatie te worden overgedragen.

In het gezin kan het wederkerigheidsevenwicht ook op een andere wijze worden verstoord. Wanneer slechts één persoon stelselmatig geeft en er ook op termijn geen uit-zicht is op verevening, ontstaan er in het gezin ongelijke verhoudingen.

De man-vrouwverhoudingen zijn hier het klassieke voorbeeld. De wederkerigheid – als de fundamentele norm van de gezins sfeer – is in het hart van het gezin, namelijk tussen man en vrouw, vaak afwezig. De vrouw die zich uit-sluitend aan de zorgarbeid wijdt, wordt daarvoor bij even-tuele echtscheiding stevig afgestraft. Het gebrek aan wederkerigheid tussen mannen en vrouwen wordt op dat moment pijnlijk zichtbaar.

Het gevolg van dit gebrek aan wederkerigheid tussen mannen en vrouwen is bekend: het gezin is een onderhan-delingshuishouding geworden. Er wordt niet meer op ver-trouwd dat de geleverde prestaties ten behoeve van het gezin op termijn wel verevend zullen worden. Er wordt boter bij de vis geëist. De man-vrouwverhoudingen zijn niet meer wederkerig, maar zijn mutueel geworden en heb-ben het karakter van een contract gekregen. In hoeveel gezinnen worden de uren besteed aan zorgarbeid niet angstvallig gelijkelijk verdeeld? Hoeveel ruzie is er niet het gevolg van wanneer de ene partij te weinig doet? Hoeveel rancune ontstaat er niet wanneer de man wel carrière maakt en de vrouw niet? Hoeveel echtscheidingen zijn niet het gevolg van deze nieuwe oorlog tussen de sexen?

Vooraf voor kinderen zijn de gevolgen ingrijpend. Zij krijgen geen tijd, aandacht en zorg meer geschonken, maar moeten deze veroveren op hun drukbezette ouders. Aan-

dacht en ouderlijke zorg zijn niet meer vanzelfsprekend, maar lijken een gunst te worden, voor speciale dagen, bijvoorbeeld wanneer het kind ziek is. De zorg en de prestaties die het kind ontvangt zijn niet meer ingebed in een morele wederkerigheidsstructuur, maar worden als economische activiteiten tussen de ouders 'verrekend', of als uitbestede prestaties met derden 'afgerekend'. Het kind is daardoor voorwerp geworden van mutuele en contractuele relaties. Het streven van de overheid om de private zorgarbeid te commercialiseren in het kader van de werkgelegenheid, bevordert dit proces van mutualisering van de gezinsverhoudingen. Aan het kind wordt niet meer gegeven, maar gedoneerd. Het kind hoeft alleen maar te ontvangen, maar niet meer terug te geven of door te geven. Het wordt uit de wederkerigheidsketen ontslagen, omdat wat het kind ontvangt ter plekke wordt afgerekend. Het kind wordt daardoor in economische ruilverhoudingen gesocialiseerd in plaats van in affectieve en sociale wederkerigheid.

CONCLUSIE

Wat kunnen we op grond van dit alles concluderen? Als het zwaartepunt in het leven van mannen en vrouwen inderdaad bij het werk buitenshuis komt te liggen, dreigen de reciproke betrekkingen van de gezins sfeer te worden vervangen door mutuele betrekkingen. In de affectieve en emotionele eenheid die het gezin wordt genoemd, is dan steeds minder ruimte voor daadwerkelijk gepraktizeerde affectie. Het gezin verliest in dat geval mede daardoor zijn belangrijke functie als voornaamste bron van wederkerige verhoudingen. Wederkerige verhoudingen zijn verhoudingen van sympathie en solidariteit. Wanneer kinderen deze ervaringen niet meer van huis uit meekrijgen, zullen zij buiten de sfeer van het gezin ook minder tot sympathie en solidariteit in staat zijn. Het vermogen tot affectieve

wederkerigheid is immers voorwaarde voor sociale wederkerigheid.

Oplossingen heb ik niet, al was het maar omdat de ontwikkelingen zelf zo moeilijk te duiden zijn. Ik weet zelfs niet of wij een achterhoede- of voorhoedediscussie voeren wanneer we de aandacht vestigen op de eigen betekenis van het gezin en de wederkerigheid die daar principieel mogelijk is.

Er is in ieder geval één aspect dat ik tot slot wil benadrukken, en dat is het klasse-aspect. Voor vrouwen in de onderste inkomensgroepen betekenen moederschap en zorgarbeid heel wat anders dan voor vrouwen in de bovenste inkomensklasse. De geschetste ontwikkelingen suggereren dat de hogere middenklasse haar normen oplegt aan de lagere klasse. Het zou niet voor het eerst in de geschiedenis zijn dat dat gebeurt.

L I T E R A T U U R

A. Komter, (red.), *The Gift. An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam 1996.

A. Komter (red.), *Het Geschenk. Over verschillende betekenissen van geven*, Amsterdam 1997.

J. Godbout, *L'esprit du don*, Parijs 1994.

A. Russel Hochschild, *The Time Bind. When Work becomes Home and Home becomes Work*, New York 1997.